

'el-KÜTÜB'TEN 'İSRAİLİYAT'A BİR KAVRAMIN TARİH İÇİNDEKİ YOLCULUĞU

Ali KUZUDİŞLİ*

Özet

Bu makalede:

- İslam literatürünün ilk kaynaklarında sıkça tekrarlanan 'el-Kütüb = Kitaplar' kavramının anlamı;
- el-Kütüb kavramının İslam öncesi dönemden hicri dördüncü asrın sonlarına kadar olan dönemdeki gelişimi ve İsrailiyat kavramıyla yer değişimi;
- Kitaplardan gelen nakillerin cümle kalıpları ve genel içerikleri
- İsrailiyat kavramını ilk kullanan kişinin önceki bazı çalışmalarında iddia edildiği gibi Mes'ûdî olmayıp, Vehb b. Münebbih olduğu konuları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kavramlar Tarihi, el-Kütüb, İsrailiyat, İlk dönem İslam literatürü, Hadis.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kuzudisliali@hotmail.com

A HISTORICAL JORNEY OF A CONCEPT FROM 'AL-KUTUB' TO 'IS- RAILİYAT'

Abstract

In this article, has been investigated that

- The meaning of the the word 'al-Kutub = The Books' which is frequently repeated in the first sources of Islamic literature
- Developping of this concept during to the historical process from the pre-Islamic period till the end of the fourth century (AH) and replacing with 'Israiliyat'
- Sentence patterns and their general contents of the transmitters from The Books
- The first person who used the concept of Israiliyat is Vahb b. Munabbih, not Masoode as confirmed into some previous studies.

Key Words: Begriffsgeschichte, al-Kutub, Israiliyat, Early Islam literature, Hadith.

Giriş

Kavramlar, tarih boyunca yeni anlam boyutları kazanmakta, bazı anlam boyutlarını ise kaybetmektedir. Zaman içinde kavramların anlamlarının genişlemesi, daralması, dönüşmesi, başka bir zemine kayması gibi nedenlerden dolayı tarihsel metinlerin anlaşılmasında birçok hatalar ortaya çıkmaktadır. İslamiyat gibi metinlerin temel kabul edildiği bir alanda, kavramların tarihsel yolculuğunu izlemek, bu metinlerin daha sağlıklı anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bir kavramın tarih yolculuğundan söz edeceğimize göre, 'Kavramlar Tarihi' meselesinden kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Kavramlar tarihinin (*begriffsgeschichte*) babası Reinhart Koselleck (öl. 1923-2006), yaşamının uzunca bir bölümünü bu terkibe adanmış biridir.¹ Onun tespit veya formüle ettiği bazı genel geçer kurallar, kavramlarla veya kavramlar üzerinde çalışmak zorunda olan araştırmacılara yol gösterici mahiyettedir. O, sözcüklerin tarih içinde değişimini doğal ve gerekli görmektedir. Bir taraftan dildeki sözcükler, dönüşebilir anlam çeşitliliğine sahipken diğer taraftan bir konu her defasında bir ve aynı kavramla açıklanamayacağı için, geçirebileceği değişime uygun olması gereken birden fazla isimlendirmeyi davet eder.² Sözcük anlamları ile durumların kalıcı biçimde birbirlerine gönderme yapmaları nadirdir. Kavramlar aynı kalırken gerçekliğin hızla değiştiği görülmüştür. Hatta bazen kavram, duruma uymayan bir biçimde değişebilir. Ve yine şaşırtıcı bir biçimde sözcük tarihiyle şeyler tarihi birbirinden ayrı gelişebilir.³ Kavramlar ve gerçeklikler, her ikisi de birbirlerine atıfta bulunan, ancak birbirlerini ayırt edilebilir şekilde değiştiren kendi tarihlerine sahiptir. Her şeyden önce kavramlar ve gerçeklikler farklı hızlarda değiştikleri için bazen kavramsallık gerçeğin, bazen de gerçeklik kavramsallığın önüne geçer.⁴ Bu nedenle Tarih,

¹ Yaşamı ve çalışmaları hakkında özet değerlendirmeler için bkz. Bilmez, Bülent, *Begriffsgeschichte'nin Babası Reinhart Koselleck ve Tarihbiliminde Yenilik Arayışları*, Tarih ve Toplum, 4, Güz, İstanbul 2006, 9-44; Kavram hakkında tartışmalar için bkz. Edt. Lehman, Hartmut and Richter, *Melvin, The Meaning of Historical Terms and Concepts New Studies on Begriffsgeschichte*, Washington 1996.

² Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi*, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2009, 61.

³ Koselleck, a.g.e. 62. Burada kavram ile durum arasındaki ilişki dört ayrı biçimde örnekleriyle ele alınmıştır.

⁴ Koselleck, a.g.e. 66.

her zaman dil ile anlatılandan daha az veya daha çok şey içerir.⁵

Koselleck'e göre her kavram, çok sayıda zaman katmanı barındırır. Kaynak olarak kabul edilen metinler zamansal yapı açısından üç farklı tiptedir: Bir defada tüketilip bir kenara bırakılması gerekenler; değişen gerçekliklere hızlı ya da yavaş uyum sağlayanlar ve son olarak yenilikçi biçimde ortaya çıkıp zamanla benimsenen ve zamansız bir gerçekliğe sahip olma iddiası taşıyanlar. Son çeşit metinler, ilkyazım biçimleriyle ele alınırlar ve klasik statüsünü elde ederler. Bu statü artık değişmez. Ancak bir kere girdiği formun daha iyisinin bulunmasına da izin vermez. Dolayısıyla klasik bir metin hem bir defalık olma, hem de buna karşıt olarak sürekli tekrarlanabilir şekilde okunma paradoksunu gerçekleştirir.⁶

Bu makalede inceleyeceğimiz el-kütüb kavramı, gerçekte ikinci tip kavrama daha yakın gözükmekle birlikte Koselleck'in kavramları ele alışıyla buradaki bakış arasında birbiriyle örtüşmeyen bazı noktalar bulunmaktadır. Öncelikle burada incelediğimiz kavram, ne geçmişte ne de bugün toplumsal/siyasal bir hareketle ilişkili bir yapıya sahip olmamıştır; ancak İslam ilahiyatının köklerine sirayet etmiş olması dolayısıyla büyük bir güce sahip olduğundan önem arz etmektedir.

Diğer taraftan bu araştırmamız bir kavramın tarihsel sürecini incelemekle birlikte aslında tarihsel gerçeklik içinde bir durumun hangi kavramlarla ifade edildiğini göstermeye çalışmaktadır. Söz konusu edilen tarihsel durum şudur: Büyük oranda Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından nakledilen efsane, kıssa, olay veya bilgi, şu veya bu şekilde İslam kaynakları arasına karışmıştır. Elimizde bulunan en eski hadis, tefsir,

⁵ Koselleck, a.g.e. 69.

⁶ Koselleck, a.g.e. 92-99.

tarih ve zühd kitaplarındaki rivayetlerde bu tür kitaplara atıflar yapılması, tarihsel durumu ortaya koymaktadır. Hicri birinci asırdan itibaren varlığını hissettiren ve sonraki yüzyıllarda büyük bir problem haline gelen bu durum, 'israiliyat' kavramıyla tanınmaktadır.

Roberto Tottoli, 'İsrâliyyât' kavramının kökeni ve kullanımı üzerine yazdığı bir makalede, söz konusu kavramın ortaya çıkışını ve ilerleyen tarihlerde hangi anlamlarda kullanıldığını incelemiştir.⁷ O, Goldziher'in bazı çalışmalarına atıfta bulunarak bu terimin ilk kez Mes'ûdî tarafından kullanıldığını yinelemektedir. Önceleri İsrailoğulları'na ait abartılı rivayet türü anlamına gelen bu kavramın daha sonra bir kitap adına benzer biçimde anıldığını belirten Tottoli, daha ileri zamanlarda ise israiliyat türü haberlerin bir araya getirildiği kitaplar anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Yazara göre israiliyat en geniş etki alanına 20. yüzyılda ulaşmış ve kozmogoni ve peygamberlere ilişkin rivayetleri tanımlayan en yaygın terim haline dönüşmüştür.⁸ Son olarak 1946'da İsrail devletinin kurulmasıyla kavrama siyasi bir boyutun da eklendiğini belirten yazar, örnek olarak Ebu Reyne'nin *İlk Siyonist Ka'bu'l-Ahbâr* adlı kitabını göstermektedir.⁹

Tottoli, israiliyat kavramının tarihini, hicri dördüncü asırdan günümüze kadar anlatmış ancak kavramın tarihsel süreci açısından oldukça önemli olan, dördüncü asırdan öncesi hakkında bir bilgi vermemiştir. İsrâliyyât kavramı dördüncü asırda birdenbire ortaya çıkmadığına göre onun mutlaka evveliyatının olması gerektiği açıktır. Bu makalede 'israili-

⁷ Tottoli, Roberto, "İslamî Literatürde İsrâliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marife*, Konya 2010, c. X, sy. 2, ss. 201-215.

⁸ Tottoli, a.g.m. 213.

⁹ Tottoli, a.g.m. 214.

yat' ile anlatılmak istenen mefhumun ilk üç asırda ağırlıklı biçimde 'el-kütüb' kavramıyla ifade edildiğini belirterek, bu kavramın tarihsel sürecini anlatmaya ve onu israiliyatın kavramsal tarihine bağlamaya çalışacağız.

'el-Kütüb' Kelimesinin Anlamı

Sözlükte *el-kütüb*, kitâb kelimesinin çoğulu olup bir şeyi sıra sıra dikmek anlamına gelen ketb kökünden gelmektedir.¹⁰ Harflerin uç uca bitleştirilmesinden dolayı, yazı yazmak da bu kelimeyle ifade edilmiştir.¹¹ *Kitâb*, birleştirilen, bir araya getirilen (deri, sahife vb.) şeyler topluluğu anlamına gelmektedir.¹² İslam'ın ilk dönemlerinde mutlak olarak el-Kitâb denildiğinde bununla Tevrat anlaşıldığı, Kitabullah denildiğinde ise Kur'an veya Tevrat anlamına gelebileceği İbn Manzûr'un açıklamalarından anlaşılmaktadır.¹³ Fakat daha sonra el-kitab kelimesinin Tevrat anlamı çok gerilerde kalmış ve Kur'an anlamı ön plana çıkmıştır. Genel olarak İslâmî literatürde *kitâb*, "Kur'an, vahiy, mektup, belge, iki kapak arasında toplanmış bilgi, bir eserin ana konularından her biri" gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴

Yazının ve yazılı malzemelerin ortaya çıkışı, gelişmesi kitaplarda toplanması ve yaygınlaşması, uzun bir tarihi süreci kapsamaktadır. Bizim burada asıl amacımız, İslam'ın ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığı

¹⁰ Halil b. Ahmed, Ebû Abdırâhman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn Müratteben ala Hurûfi'l-Mu'cem*, (I-IV), thk. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut 2003, IV, 8.

¹¹ Es-Saâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail (öl. 429/1037), *Fıkhü'l-Lüga ve Sirru'l-Arabiyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Kahire 2002, 216.

¹² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993, I, 698.

¹³ İbn Manzûr, a.g.e., I, 699.

¹⁴ Bozkurt, Nebi, "Kitap", *DİA*, XXVI, 120-121.

coğrafyada, İslam öncesinden hicrî dördüncü asrın sonuna kadar olan dönemde, el-kütüb (kitaplar) denildiğinde bu kelimeyle hangi dönemde ne tür kitaplar/sahifeler kastedildiğini görebilmektir. Bu konuyu araştırmamızın nedeni, aşağıda örneklerine sıkça rastlayacağımız biçimde birçok ravi ve müellifin, israiliyat türünden sayılabilecek bilgilerin kaynağını açıklarken '*el-kütüb*'e atıfta bulunmasıdır.

İslam'dan Önceki Dönemde *el-Kütüb*

İslam'dan önceki dönemde Orta Doğu'da zengin sayılabilecek bir literatür bulunmakla birlikte ümmi bir kavim olan müşrik Araplar'ın onlara ilgi gösterip öğrenmeye çalıştıklarını söylemek zordur. Onlar, Tevrat ve İncil gibi kitapların varlığını genelde bilseler de, bu kitaplar hakkında detaylı bilgiye sahip değillerdi.

İslam'ın ilk dönemlerinde Medine ve çevresinde yaşayan Yahudi asıllı veya aslen Arap olup sonradan Yahudileşmiş kavimlerin durumu da müşrik Araplardan pek farklı değildi. *Habr* veya *ahbâr* adı verilen Yahudi bilginleri Yahudiliğin kutsal kitapları hakkında mutlaka bilgi sahibydiler. Ancak bu kitaplar sınırlı sayıda bulunduğu ve ancak belirli kişiler onlara ulaşabildiğinden yaygınlık kazanmamıştı.

Araplar içinde kitaplarla en çok meşgul olanlar Hristiyanlardı. Din, tarih, edebiyat, felsefe ve tabii bilimler alanlarında, devrin önemli ilim merkezlerinde bulunan kitaplarla yakından ilgilinen Rum, Süryani ve Arap Hristiyanlar bulunmaktaydı.

İslami kaynaklarda İslam öncesi dönemlerde Mekke ve yakın çevresinde "kitapların" ve "sahifelerin" okuma yazma bilen nadir kişilerce bilindiğine ve okunduğuna dair bazı anekdotlar bulunmaktadır. Örneğin Abdulmuttalib'in, oğlu Abdullah'ı evlendirmek istediğinde

Tebâle halkından Yahudileşmiş bir kâhine gittiği anlatılırken, onun kitaplar okumuş olan biri olduğu zikredilmekte ve adının Fatıma binti Merri'l-Has'amiyye olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Aynı şekilde, Varaka b. Nevfel'in, Hz. Muhammed'e gönderilen meleğin Cebrail olduğunu söylemesiyle ilgili rivayet sarmalında¹⁶ yer alan bazı haberlerde, onun kitaplar okuduğu¹⁷ belirtilmektedir. Hz. Peygamber ile bir konuşmasında Dimâm b. Sa'lebe'nin söylediği sözler de benzer şekildedir: "Ben kitapları, Tevrat'ı, İncil'i ve Zebur'u okudum, böyle bir söz duymadım..."¹⁸ Ayrıca kitaplarda Hz. Muhammed'in bazı sıfatlarını gören kişilerle ilgili rivayetler,¹⁹ müşriklerin Hz. Muhammed'i, kitaplar sahibi Abd b. Hadramî'den bilgi aldığı yönünde suçlamalarıyla ilgili haber,²⁰ Hiraklius'un kendi din adamlarına çıkışırken söylediği "Vallahi, okuduğunuz kitaplardan biliyorsunuz ki, gelecek olan Peygamber, ayağımın bastığı bu toprakları ele geçirecektir..."²¹ sözü, bu konudaki diğer örneklerdir. Bu rivayetlerin bir bölümünün sonraki devirlere ait olmasından kuşkulansa da, bütün

¹⁵ el-Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer (öl. 327/939), *Hevâtıfu'l-Cinân*, thk. İbrahim Salih, 2001, 50.

¹⁶ *Sarmal* kavramı *Rivayetin Yapısal Analizi Yöntemi*'ndeki temel kavramlardan biri olup bir kök etrafında birleşen rivayetler topluluğunu anlatmaktadır. Bkz. Kuzudişli, Ali, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giriş: İbn Sayyad ile İlgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2009, c. VII, sy. 2, ss. 85-128.

¹⁷ el-Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (öl. 272/885), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadisih* (I-VI), thk. Abdulmelik Abdullah Dehîs, Beyrut 1993, IV, 54; Cevâd Ali (öl. 1408/1987), *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm* (I-XX), XV, 319.

¹⁸ Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir (öl. 807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid* (I-X), Beyrut 1992, IX, 370.

¹⁹ el-Âcurî, Ebû Bekr Muhammed ibnu'l-Huseyn (öl. 360/971), *eş-Şeria* (I-V), thk. Abdullah b.Ömer b. Süleyman ed-Demîcî, Riyad 1999, III, 1446 vd.

²⁰ Hâkim, Ebû Abdillâh en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn* (I-IV), thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990, II, 389.

²¹ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *Müsned* (I-L), thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri, Beyrut 2001, XXIV, 416.

olarak bakıldığında onların bir fikir verecek nitelikte oldukları görülmektedir.

Kur'an'da *el-Kütüb*

Kur'an'da kitaplardan söz edilmesi²², Mekke ve civarında yaşayan insanlardan bir bölümünün onlar hakkında bilgi sahibi olduklarını gösteren en önemli göstergedir. Kitâb kelimesi, Kur'an'da, altısı çoğul olmakla birlikte 261 kez kullanılmıştır. Amel defteri ve levh-i mahfuz anlamlarında kullanılanların dışında genel olarak Allah'ın gönderdiği vahyi ifade etmektedir.²³ Burada tekil halinden ziyade çoğul biçiminde kullanımından söz edeceğiz.

el-kütüb, harf-i tarifli şekliyle Kur'an'da yalnızca bir yerde bulunmaktadır. Kelimenin yer aldığı ifade (يوم نطوي السماء كطي السجل للكتب), dikkat çeken bir söz dizimine sahiptir ve anlam kaybı olmaksızın Türkçeye çevirmek ancak uzun bir cümleyle şöyle mümkün olabilmektedir:

*"O gün, üzerine çokça yazı yazmak amacıyla hazırlanan tomarın dürülüşü gibi göğü düreriz..."*²⁴

Bu ayette 'lil-kütübî' ifadesi kitaplar değil, 'çokça yazı yazmak için' anlamına gelmektedir.²⁵ Bir sonraki ayette Tevrat ve Zebûr'dan söz edildiği de göz önüne alınarak, burada verilen misalin Yahudi kutsal

²² Toprak, Mehmet Sait, "İslami Gelenekte Kitabet Aleyhtarlığının Yahudi Menşei İddiası", Dr. M. Sait Toprak, D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: XXV, İzmir 2007, 147-175, s. 149.

²³ Krenkow, F, "Kitap", İA. VI, 829; Üzümlü, İlyas, "Kitap", DİA. XXVI, 121-122; Türk, Nurdoğan, *Kur'an'da Kitap Kavramı* (basılmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2001.

²⁴ Enbiya, 21/104.

²⁵ Çünkü 'el-kitâb'ın aslı 'el-binâ' gibi master olup sonradan 'mektub' anlamını kazanmıştır. Bu anlamda (lil-kütübî) 'çokça yazı yazmak için' anlamındadır. Bkz. ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr (öl. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil* (I-IV), Beyrut 1986, III, 137.

metinlerinin yazımında kullanılan, rulo şeklinde dürülmüş deri veya parşömenler olabileceği düşünülebilir. Yahudi geleneğinde kutsal metinlerin yazımı, ayrıntılı ve kesin kurallara bağlıydı. Yazma işlemi başlamadan önce, şartlarına uygun deri veya parşömen, çeşitli kimyasallarla özenle hazırlanıp rulo haline getirilirdi.²⁶ Ayetin nazil olduğu dönemde ve çevrede yaşayan insanlar, muhtemelen kutsal metinlerin yazılı olduğu bu rulolar hakkında bilgi sahibi olduklarından, göğün nasıl dürüleceği bu misalle anlatılmış olmalıdır.²⁷

Kur'an'da iki ayette 'kütüb' kelimesi harf-i tarifsiz biçimde yer almaktadır. Bunlardan birincisinde, 'Allah'ın indirdiği kitap/vahiy'²⁸ diğesinde ise 'Kur'an'ın hükümleri'²⁹ kastedildiği belirtilmektedir.³⁰

Kur'an'daki üç ayette ise 'Allah'ın kitapları' anlamına gelen 'kütübühi' kelimesi geçmektedir.³¹ Kur'an ve ondan önce indirilen kitapların tasdik edildiği bu ayetlerin yorumuyla ilgili klasik tefsir kitaplarındaki genel eğilim, kütübühi kelimesini herhangi bir kayıt olmaksızın 'vahiy' şeklinde açıklamak olmuştur. Tefsirlere göre, Kur'an'da birkaç yerde, o günkü Medine ve civarında bulunan Yahudi veya Hristiyanların ellerindeki kutsal kitapların, isimleri de zikredilerek Kur'an'ın bir hükmüne

²⁶ Bkz. Jewishencyclopedia.com, *manuscript* mad.

²⁷ Bu ayet bağlamında, klasik tefsir kitaplarında yazı rulolarıyla ilgili hiçbir ifade bulunmamıştır. Kur'an'da kitap anlamında kullanılan kelimelerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Cevad Ali, *Mufasssal*, XII, 131 vd.

²⁸ Sebe 34/44.

²⁹ Beyyine 98/3.

³⁰ Bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân* (I-XXIV), thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 2000, XX, 415; XXIV, 540; Beydâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (öl. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (I-V) Beyrut 1997, IV, 250; V, 328; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili* (I-IX), İstanbul 1971, VI, 3966; IX, 5990.

³¹ Bakara 2/285, Nisâ 4/136, Tahrîm 66/12.

şahit gösterilmesi,³² söz konusu kitapların tümüyle Allah'ın kelâmı olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla, kayıtsız olarak Allah'ın kitaplarını tümüyle tasdik etmenin, Kur'an haricindeki diğer kutsal kitapları mevcut halleriyle kabul etmek anlamına geleceği düşünüldüğünden olmalı ki *kütübîhi* kelimesi, cins anlamda 'kitap' yani vahiy olarak açıklanmıştır.³³

Bu açıklamalara göre düşündüğümüzde 'kütübîhi' kelimesinin kavramsal anlamı, çoğul haliyle dış dünyada karşılıksızdır. Yani Tevrat, Zebur ve İncil, Allah'ın peygamberlerine gönderdiği kitaplardır ama bu kitaplar Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kutsal kitaplara karşılık gelmemektedir. Muhtemelen bu nedenle çoğul olan *kütübîhi*, vahiy anlamında tekil olan *el-kitâb*'a çekilmiştir. Alıntı yaptığımız müfessirlerin görüşlerinden ortaya çıkan sonuç, hem vahiy anlamında hem de kitâb anlamında Allah'ın tek kitabı vardır; o da Kur'an'dır.

Yukarıdaki görüş üzerinde tartışılabilir fakat her durumda açık olan husus, *kütüb* kelimesinin Kur'an'ın nazil olduğu dönemde kavramsal bir anlama sahip olduğudur. Bu kavramsal anlam erken dönem müfessirlere göre vahye karşılık gelse de Müslümanların zihninde bir ucundan Yahudi ve Hıristiyanların o dönemde ellerinde olan Tevrat ve İncil ile mutlaka ilişkiliydi. İslam'ın tezleriyle örtüşen konularda bu kitaplar-

³² Al-i İmran 3/93; Maide 5/43; Araf 7/157.

³³ Örneğin bkz. Taberî, *Tefsir*, VI, 125. Bu kaynakta ilk anlam, kayıtsız şekilde 'Allah'ın daha önce indirdiği kitaplar' olarak açıklandıktan sonra diğer yorumlara yer verilmiştir. Muhammed Esed, 'kütübîhi' kelimesine çoğunlukla vahiy anlamı vermiştir. Bkz. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı* (I-III), çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul 1999, II, 881; III, 1292.

dan deliller gösterilmesi bunun açık işaretidir.³⁴

Hz. Peygamber döneminde *el-Kütüb*

Rivayetlerde *el-kütüb* kelimesinin genel anlamda kader³⁵, amel defteri³⁶, mektup³⁷, resmî evrak³⁸ vb. anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *el-kütüb*'ün erken dönem tefsirlerden birinde hadis kitapları anlamında kullanılmış olması, hadis kitap/sahifelerinin H. 150 yılından önce oldukça yaygınlaşmış olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.³⁹ Bu tür kullanımlar konumuzun dışında kaldığından yalnız değinmekle yetinip *el-kütüb*'ün konumuzla ilgili anlamı üzerinde duracağız.

Hz. Peygamber'e isnat edilen bazı rivayetler onun, Ehl-i kitabın sahip olduğu kitapları genel olarak *el-kütüb* adıyla isimlendirdiğine işaret etmektedir; ancak bu rivayetler, onlarda bulunan bazı zayıflıklar nedeniyle tam bir yargı belirtmeye yetecek düzeyde değildir ve muhtemelen daha sonraki döneme aittir. Örneğin Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayet, Kur'an'ı anlamaya teşvik etmekte ve Mişna'dan uzak durulmasını tavsiye etmektedir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber'e Mişna'nın

³⁴ Örneğin Hz. Peygamber'in önceki kitaplarda müjdelendiğini anlatan tebşirât konusu için bkz. Güner, Osman, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri*, Ankara 1997, s. 139 vd.

³⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 487.

³⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, XLI, 302.

³⁷ el-Ezrakî Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (öl. 250/864), *Ahbâru Mekke*, thk. Abdulmelik b. Abdullah (I-II), 2003, II, 111.

³⁸ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Heyet, Medine 2009, XII, 162; Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb, (öl. 303/ 915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* (I-X), thk. Hasan Abdülmün'im, Beyrut 2001, VIII, 386.

³⁹ Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî (öl. 150/167), *Tefsir*, thk. Abdullah Mahmud Şahhate, (I-V), Beyrut 1423, V, 67. Bu esere daha sonradan ilaveler yapılmış olabileceği konusunda değerlendirilmeler için bkz. Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 134-136.

ne olduğu sorulmakta, o da Mişna’nın *el-kütüb* olduğunu söylemektedir.⁴⁰ Yine Hz. Peygamber’e isnat edilen bir başka rivayette, Kur’an için ‘*Tevrâtü’n-muhdese = yeni Tevrat*’ ve ‘*ehdassel’-kütüb = el-kütüb’ün en yenis*’ nitelendirilmesi yapılmaktadır.⁴¹ Bir başka rivayette ise Hz. Peygamber’in, evinin kapısı önünde oturup Kur’an’ın bir ayeti üzerine tartışan ashabına kızdığı, onların üzerine toprak savurarak, “Sizden öncekiler peygamberleri hakkında ihtilafa düşmelerinden ve *el-kütüb’ün* bazılarıyla bazısını vuruşturduklarından helak oldular...” dediği⁴² belirtilmektedir. Hz. Peygamber’in ‘*kitaplarda*’ insana el-kerm denildiğini, Arapların ise el-kerm’i üzüm anlamında kullandığını bildiren başka bir rivayet⁴³ onun el-kütübü referans göstermesi açısından gerçekten ilginçtir. Bir başka rivayette ise, el-kütüb’ün tek kapıdan Kur’an’ın ise yedi kapıdan nazil olduğu bildirilmektedir.⁴⁴

Ashap, Hz. Peygamber döneminde Yahudi ve Hıristiyan dinlerine ait kitaplara rağbet etmemişlerdi. Bunun nedeni, merak ettikleri bir konuyu doğrudan Hz. Peygamber’den öğrenebilme imkânına sahip olmalarıydı. Hz. Ömer örneğinde olduğu gibi, münferit birkaç olayda Hz.

⁴⁰ el-Becelî, Ebu’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed (öl. 414/1023), *el-Fevâid* (I-II), Riyad 1412, II, 127. Bu rivayetin isnadı zayıf görülmüştür. Rivayetin aslı mevkûftur. Bkz. Cerrâr, Nebîl Sa’düddîn Selîm, *el-İmâ ila Zevâidi’l-Emâlî ve’l-Eczâ* (I-VII), Riyad 2007, IV, 378.

⁴¹ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (öl. 235/849), *el-Musannef* (I-XV), thk. Abdulhalik el-Afganî, Karaçi 1987, VI, 318. Bu rivayet bir başka kaynakta Ka’b’ın sözü olarak nakledilmektedir. Bkz. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî (öl. 255/869), *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (I-IV) Riyad 2000, IV, 2095.

⁴² İbn Hanbel, *Müsned*, XI, 304.

⁴³ et-Taberânî, Ebu’l-Kasım Süleyman b. Ahmed (öl. 360/970), *el-Mu’cemü’l-Kebîr* (I-XXV), thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Mısır1994, VII, 266. Aynı rivayet el-kütüb kelimesi olmaksızın şu kaynakta da bulunmaktadır: Bezzâr, *Müsned*, X, 464.

⁴⁴ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, IX, 26.

Peygamber'in diğer kitapların okunmasına kızması⁴⁵, düşüncelerimizi destekler mahiyettedir. Kanaatimizce bu dönemde, el-kütüb denildiğinde Müslümanların, Yahudi ve Hıristiyanları okurken gördükleri ve içeriklerini bilmedikleri dinî kitaplar anlaşılırmaktaydı.

Sahabe Döneminde *el-Kütüb*

Sahabe döneminin sonuna doğru Müslümanların diğer dinlerin kitaplarına ilgilerinin arttığını görüyoruz. Yahudilikten ve Hıristiyanlık'tan İslam'a hidayet etmiş olanların önceki kitaplarından naklettikleri veciz ifadeler ve hikâyeler Müslümanların merakını çekmiş ve ilgiyle karşılanmıştır.⁴⁶

Kitaplardan nakilde bulunanlar içinde mühtedî ve sahabi sıfatını taşıyan en meşhur kişi şüphesiz Abdullah b. Selâm (öl. 43/663) 'dır.⁴⁷ Onun Medine içinde hatırı sayılır bir âlim olduğu ve Tevrat'ı çok iyi bildiği rivayetlerden anlaşılırmaktadır.⁴⁸ İlk beş kitabın dışında, onun Yahudiliğin kutsal kitaplar dizisinden hangilerini tedaris ettiği, daha önemlisi nakillerde bulunurken bunlardan hangisini kullandığı bilinmemektedir.⁴⁹ Abdullah b. Selâm'dan gelen rivayetler genel olarak incelendiğinde onların önceki peygamberler ve ümmetlerle ilgili efsanevi bilgilerle kıyamet

⁴⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, XXIII, 349.

⁴⁶ İbn Abbas'ın bir sözü bu ilginin ulaştığı boyutu göstermektedir: "Ehl-i kitaba, kitapları hakkında nasıl soru sorarsınız? Halbuki yanınızda ahit yönünden Allah'a en yakın olan Allah'ın kitabı var. Onu okuyorsunuz ama anlamıyorsunuz." İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 313; Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim (öl. 256/869), *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîh* (I-IX), thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, Beyrut 2001, IX, 153.

⁴⁷ Birçok araştırmacı, Yahudi Kültürünün hadis rivayetlerine karışmasında mühtedilerin rolünü inceleyen çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar hakkında bkz. Hıdır, Özcan, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiası", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2005, c. III, sy. 1, ss. 7-37, s. 17.

⁴⁸ Buhârî, IV, 206; VI, 37; VIII, 172.

⁴⁹ Onun Talmud'u babasından tedaris ettiği bilgisi için bkz. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", *DİA*, I, 135.

öncesi meydana geleceği belirtilen birtakım kehanetler olduğu görülür.

Yahudilikten ihtida eden fakat sahabi olmayan en meşhur kişi ise Ka'bu'l-Ahbâr (öl. 32/652)'dir. Ka'b, sahabi ve tabiûn nezdinde Yahudi kutsal kitaplarını çok iyi bilen bir ilim deryası olarak görülmüştür. Hadis ravileri onun aracılığıyla el-kütüb'den, önceki ümmetler, peygamberler, melâhim, kıyamet alemleri, cennet, ceennem vb. konularda birçok rivayet nakletmişlerdir.

Ashaptan bazıları Ehli kitaptan İslam'a dönen bilgilerle yakın münasebetleri sayesinde kitaplar hakkında bilgilerini arttırdılar.⁵⁰ Örneğin Ka'b'ın sahabeden biriyle bir araya geldiği ve ona kitaplardan bazı nakillerde bulunduğu, sahabînin de ona Hz. Peygamber'den hadis rivayet ettiği şeklindeki rivayet sarmalı buna işaret etmektedir.⁵¹ Rivayetlerden anlaşıldığına göre sahabeden bazıları, yalnız hidayete ermiş Yahudi ve Hıristiyanlardan işittikleriyle yetinmeyerek, kitaplardan bazılarını bizzat okuyup incelemiştir.⁵²

Mühtedi kimselerin kitaplardan nakillerde bulunması, bazı sahibilerin kitapları okuması ve rivayetlerinde onlardan söz etmesi insanların *el-kütüb* kelimesine aşina olmasını sağlamıştır. İslam öncesi ve Hz. Pey-

⁵⁰ Ashaptan 'kitap' okuyanlar için bkz. el-Kettâni, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir (öl. 1382/1962), *et-Terâtibu'l-İdâriyye* (I-II), thk. Abdullah el-Halidî, Beyrut 1927, II, 281.

⁵¹ Ebû Hüreyre hakkında bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *Tefsir* (I-III), thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Beyrut 1998, III, 95; İbn Hanbel, *Müsned*, XIII, 140. Farklı rivayet için bkz. Bezzâr, *Müsned*, XIV, 358; Abdullah b. Abbas hakkında bkz. Abdurrezzak, *Tefsir*, III, 251; Abdullah b. Amr hakkında bkz. İbn Vehb, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 197/813) *el-Câmî fi'l-Hadîs*, Riyad 1995, 745; Hâkim, *Müstedrek*, III, 607.

⁵² Örneğin Abdullah b. Amr hakkında bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, XI, 469; Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *Sünen* (I-IV), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995, IV, 114. Farklı bir rivayet için bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, XI, 620; Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, Ebû Abdillâh (öl. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten* (I-II), thk. Semir Emîn ez-Züheyrî, Kahire 1991, I, 115.

gamber döneminde Tevrat ve İncil adıyla genel olarak bilinen kutsal kitaplara karşılık gelen el-kütüb, sahabe döneminde, daha detaylı bilinen ve onlardan nakiller yapılan kitaplar haline gelmiş, anlam yönünden genişlemiştir. el-kütüb'ün Yahudi ve Hıristiyanların dinî kitaplar dizisi anlamında kavramlaşmaya başladığını, ilgili haberlerde bu kelimedenden sıkça söz edilmesinden anlayabiliyoruz.

Tabiûn ve Sonrası Dönemlerde *el-Kütüb*

Tabiûn döneminden itibaren el-kütüb kavramının anlamı daha da genişlemiş, Tevrat ve İncil, bu iki kitaba dâhil edilen metinler, apokrifler, bu kitaplar üzerine yapılmış tefsiri çalışmalar, farklı kültürlere ait edebî ve ahlakî eserler, göklerin, yerin, karanın, denizlerin ve muhtelif varlıkların yaratılışını, tuhaf özelliklerini anlatan 'acaîb' türü kitaplar kavramın kapsamı alanına girmiştir. Bu dönemde özellikle Hıristiyanların dinî kitaplar dizisi daha detaylı bir şekilde incelenmiş, onlardan yapılan nakillerin sayısı, öncekilerle kıyaslanamayacak derecede artmış ve dini kitaplar dizisinden elde edilen bilgilerin yoğun olduğu müstakil eserler telif edilmiştir.

Bu dönemin öne çıkan simalarından biri olan Vehb b. Münebbih (öl. 114/732)'in "*el-kütüb doksan küsür kitaptır; ben onlardan yetmiş küsürünü okudum*" dediği bildirilmektedir.⁵³ O, peygamberler tarihini yazan ilk kişi olarak anılmaktadır.⁵⁴ Kitâbü'l-İsrâiliyyât adlı eserinin⁵⁵ israiliyat kavra-

⁵³ İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî (öl. 387/997), *el-İbânetü'l-Kübrâ* (I-IX), thk. Osman Abdullâh Adem el-Etyûbî, Riyad 1994, IV, 213.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kustantînî (öl. 1067/1656), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (I-II), Beyrut 1992, II, 1328.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1390; el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emîn el-Bâbânî (öl. 1399/1979), *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Müellifin* (I-II), İstanbul 1951, II, 501.

mının tarihi açısından başlangıç noktası oluşturduğu düşünülebilir. Vehb, yazdığı eserlerinde okuduğu kitaplardan bolca alıntı yapmış, onun eserlerinden de İbn Kuteybe, Taberî ve Mes'ûdî gibi müellifler alıntılar yaparak kendi eserlerini zenginleştirmişlerdir.

Bu dönemin bir başka önemli ismi olan Muhammed b. İshak (öl. 151/768), yazdığı eserlerinde Yahudi ve Hristiyanların dinî kitaplar dizisinden çokça istifade etmiştir. İbn İshak, Vehb'in dışında Eski ve Yeni Ahid'den lafzî tercüme halinde pasajlar veren en eski Arap müellif olarak görülmektedir.⁵⁶

Hicrî üçüncü yüzyılda Vehb ve İbn İshak'ın telifleri tarzında yazılan eserlerin sayısı artmıştır. Aynı yüzyılda çeşitli varlıkların sahip oldukları ilginç özellikleri anlatan bir edebiyat türü daha gelişmiştir. Bu türe ait kitaplar isimlendirilirken genellikle "acâib" kelimesi kullanılmıştır: Acâibu'l-büldân, acâibu'l-Hind, acâibu'l-mahlukât, acâibu'l-bahr gibi.⁵⁷ İbn Nedîm bu tür kitaplar ve isimleri hakkında bazı malumatlar vermektedir.⁵⁸ Bu durumda hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda;

i) Peygamberlerin ve geçmiş ümmetlerin yaşadığı ilginç ve harikulade olayların, kıyamet alametlerinin, fitne ve melahimlerin gelecekte zuhur edecek olayların anlatıldığı;

ii) Çeşitli varlıkların ilginç (çoğunlukla uydurma) özelliklerinin anlatıldığı iki edebiyat türü bulunmaktaydı. Mes'ûdî, ilim ifade eden ve etmeyen bilgi türlerinden söz ederken "alıcı konumunda olan dinleyicilerin kabul veya reddetmek mecburiyetinde olmadığı bir bilgi türünden"

⁵⁶ Horovitz, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara 2002, s. 83.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Kut, Günay, "Acâibu'l-Mahlûkât" DİA, I, 315-317.

⁵⁸ İbn Nedîm, *Fihrist*, I, 126, 186, 187, 373.

bahsetmekte ve israiliyat haberleri ile acâibu'l-bihâr haberlerinin bu bilgilere dahil olduğunu söylemektedir.⁵⁹ Vehb'in Kitâbu'l-İsrailiyyâtı ve ismi el-Fihrist'te belirtilen diğer yazarların Acâibu'l-Bahr kitapları nedeniyle, Mes'ûdî'nin birincisine israiliyat ikincisine de acâibu'l-bihâr adını verdiğini düşünebiliriz. Tottoli ismi geçen makalesinde İsrailiyyât adlı bir kitabın var olabileceğiyle ilgili çeşitli örnekler vermesine, özellikle İbnü'l-Müracca'dan alıntı yaptığı "Bu raviler bize Vehb b. Münebbih'ten gelen [el-İsrailiyyât'tan rivayette bulunmuşlardır]"⁶⁰ ifadesine rağmen Vehb'in Kitâbü'l-İsrâiliyyât adlı bir eserinin olup olmadığı konusunda kuşklar olduğunu belirtir.⁶¹

Vehb b. Münebbih ve İbn İshak gibi müelliflerin tek kaynağı el-kütüb değildi. Onlar kitaplarını zenginleştirmek için, kitaplardan okudukları ve öncekilerden duydukları rivayetlerin yanında bilgileri gördükleri okuyazar kimselerden işittilerini da yazıyorlardı. Müelliflerin, bilgi kaynaklarını zikrederken kullandıkları ifade kalıpları buna açıkça işaret etmektedir. Şimdi bu ifade kalıplarını incelemek istiyoruz.

el-Kütüb'ten Rivayet Etme Yapıları

Günümüze kadar ulaşan ilk dönem kaynaklarda yer alan rivayetlerin önemli bir kısmında kitaplardan alıntı yapan raviler, bu durumu çeşitli cümle yapılarıyla ifade etmektedir. Bu ifade kalıplarından bazısında ravi, kitaplardan bizzat kendisinin okuduğunu belirten beyanlarda bulunurken, bazısında kitaplar okuyan birinden duyduğunu belirten ifadeler kullanmıştır. Her iki grupta geçerli olmak üzere rivayetle-

⁵⁹ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen İbnü'l-Huseyn (öl. 346/957), *Murûcü'z-Zeheb ve Meâdimi'l-Cevher* (I-II) thk. Muhammed Muhyiddîn el-Hamîd, Beyrut 1973, II, 228.

⁶⁰ Tottoli, a.g.m. 203.

⁶¹ Tottoli, a.g.m. 206.

rin bir kısmında alıntı yapılan kitap adı açıkça veya müphem biçimde belirtilmiş, çoğunda ise 'kitaplar' gibi genel ifadeler kullanılmıştır. Aşağıda ravilerin kullandıkları cümle kalıplardan bazıları bulunmaktadır.

1. *Kara'tü/Kara'te/karaet/kâne yakrau'l-kütüb:*

Rivayetlerin bazısında rivayet zincirinin sonunda yer alan ravinin, "... (kitaplarda) okudum..." dediği nakledilmektedir. "Kara'tü = okudum" ifadesi, ilgili rivayetlerde en çok kullanılan kalıptır. Onlardan birkaç örnek şöyledir: "Kitapların bazısında okuduğuma göre İsa b. Meryem (as) şöyle dedi: Ey Havârilere topluluğu..."⁶²; "Kitapların bazısında okuduğuma göre Allah şöyle emretti: Beni tanıyan biri bana isyan ettiğinde..."⁶³; "Münezzel kitaplardan bazısında okudum..."⁶⁴; "Geçmiş kitaplarda okuduğuma göre, Yüce Allah Tevrat'ın bazı sifirlerinde şöyle diyor..."⁶⁵; "İlk kitaplardan bir kitapta şöyle okudum..."⁶⁶; "Himyer dilinden tercüme edilen kitapların bazısında şunu okudum: Zorluk son haddine ulaştığında kolaylık (başlamış) olur;"⁶⁷; "Kitapların bazısında şunu okudum: Dünyanın tatlılığı ahiretin acısı; dünyanın acısı ahiretin

⁶² el-Huttelî, Ebû İshâk İbrahim b. Abdullah (öl. 270/883), *Muhabbetullah* thk. Adil b. İbn Abdüşşakûr, Riyad 2003, 23.

⁶³ el-Hatîlî, Ebu'l-Kâsım, İshâk b. İbrahim b. Sinîn (öl. 283/896), *Kitâbü'd-Dîbâc*, thk. İbrahim Salih, 1994, 65. Bu söz Abdullah b. Selâm'dan rivayet edilmiştir.

⁶⁴ es-Semerkandî, Ebu'l-Leys b. Muhammed (öl. 373/983), *Bahru'l-Ulûm* (I-III), thk. Mahmûd Mataracı, Beyrut tsz. I, 483; es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed (öl. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri Âyi'l-Kur'an* (I-X), thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut 2002, IV, 191.

⁶⁵ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed ibnu'l-Huseyn (öl. 458/1065), *Şu'abü'l-İmân* (I-X) thk. Ebû Muhammed Hacer Zağlul, Beyrut 1990, II, 355.

⁶⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 39.

⁶⁷ es-Selefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (öl. 576/1180), *et-Tâsi' mine'l-Meşihati'l-Bağdâdiyye*, ysz. 2004, 113.

tatlılığıdır...”⁶⁸ “Münezzel kitapların bazısında şunu okudum: Ben Malikü'l-mülûk olan Allah'ım...”⁶⁹ “Havarîlerden bir adamın kitabında şunu okudum: Eğer sana bela uğrarsa...”⁷⁰

“Kara'te= okudun” ifadesi Abdullah b. Amr ile Abdullah b. Zübeyr arasında geçen bir konuşmada yer almaktadır. Rivayete göre İbn Zübeyr ona hitaben şöyle demiştir: “Ey İbn Amr, sen ki kitaplar okudun ve Hz. Muhammed (s)'e arkadaşlık ettin...”⁷¹ Yine rivayete göre Mâlik b. Dînâr şöyle demiştir: “Kitapların bazısında okuduğuma göre...”⁷² Fatıma binti Merri'l-Has'amiyye adlı bir kadın kâhinden söz edilen bir rivayette “karaet = okudu” ifadesiyle, onun kitaplar okumuş olduğu belirtilmiştir.⁷³

“Okurdu/okuyordu” anlamına gelen “kâne yakrau” ifadesi de rivayette sıkça karşılaştığımız bir kalıp biçimidir. Onlardan bazıları şöyledir: “...Sonra Abdullah b. Amr –ki o kitaplar okurdu– şöyle dedi: ...”⁷⁴ “Cafer kitaplar okurdu, dedi ki: Lokman, marangozluk yapan Habeşli bir kuldu...”⁷⁵ “...Sonra Varaka b. Nevfel'e –o kitaplar okurdu– gitti. Ona olayı haber verdi...”⁷⁶ Tabakât ve cerh-tadil kitaplarında bazı ravilerin

⁶⁸ İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Cû'*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut 1997, 143. Bu müellifin kitabında bu tür alıntılar çok sayıda bulunmaktadır. Alıntılardan, sözünü ettiği kitapların bir bölümünün edebî/ahlakî eserler olduğu anlaşılıyor.

⁶⁹ es-Semerkindî, *Bahru'l-Ullûm*, I, 483. Bu kaynakta buna benzer ifade çok yer almaktadır.

⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, 135. Bu kitapta Tevrat'tan, İncil'den ve diğerlerinden okunduğu belirtilen birçok ifade yer almaktadır.

⁷¹ İbn Hanbel, *Müsned*, XI, 621.

⁷² Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, VI, 323.

⁷³ Bkz. dipnot 15.

⁷⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, XI, 469; Benzer rivayet için bkz. Ebû Davud, *Sünen*, IV, 114; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 467.

⁷⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 74.

⁷⁶ el-Fakihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 88.

kitaplar okudukları özellikle belirtilmiştir.

2. *Vecedtü/Ecidü/le-ecidü/necidü/lenecidü*:

[Bu ifadelerle bazen Arap literatürüne ait kitaplar kastedilmiştir. "Bu kasideyi, Ebu'l-Minhâl el-Eşcâî el-As'ar'e nispet edilen kitapların bazısında buldum"⁷⁷ örneğinde olduğu gibi konumuzun dışında kalan kullanımları buraya almadık.]

Bazı rivayetlerde ravi, naklettiği haberi kitaplarda bulduğunu ifade etmek üzere "vecedtü = buldum; ecidü = buluyorum; le-ecidü = gerçekten buluyorum; necidü = buluyoruz; lenecidü = gerçekten buluyoruz" gibi ifadeler kullanmaktadır. Aşağıda buna dair bazı örnekler verilmiştir.

"Kitapların bazısında bulduğuma göre, Yüce Allah şöyle diyor: Kulum bana itaat ettiğinde..."⁷⁸; "(Yol ortasında gördüğüm taşın) sıfatını kitapların bazısında buldum; İsrailoğulları onunla dokuz kez savaşır..."⁷⁹; "Kitaplardan bazısında Ebû Bekir Sıddîk'in adını Yermük günü savaşımızda, Ömer Faruk'un adını demirden boynuzda, Osman Zinnûreyn'in adını... buldum."⁸⁰; "Ben şu kitapları okuyorum ve Allah'ın indirdiği kitaplardan bazısında şunu buldum..."⁸¹; "Kitaplardan bazısında bulduğuma göre havariler İsa (as)'a gelerek..."⁸²; "Kitaplardan bazısında bulduğuma göre Allah şöyle diyor: Kula servet olarak ben yete-

⁷⁷ İbn Şebbe, Ömer b. Ubeyde (öl. 262/876), *Tarîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde 1979, I, 284.

⁷⁸ İbnü'l Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd veyelîhi Kitâbü'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 2004, I, 318.

⁷⁹ Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, I, 59.

⁸⁰ Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, I, 115.

⁸¹ Fakihî, *Ahbâru Mekke*, III, 40.

⁸² el-Muhallis, Ebû Tahîr Muhammed b. Abdîrrahman el-Bağdâdî (öl. 393/1003), *el-Muhallisiyyât (I-IV)*, thk. Nebîl Sa'duddîn el-Cerâr, Katar 2008, III, 208.

rim..."⁸³; "Kitaplardan bazısında bulduğuma göre Allah şöyle der: Kulum bana itaat ettiğinde..."⁸⁴ Kitaplardan bazısında bulduğuma göre Adem (as) rükn-ü yemânî tarafına doğru iki rekat namaz kıldı..."⁸⁵; "Şüphesiz ben Allah'ın kitaplarından ve Tevrat'tan okuduğum (yazılar)da şunu buluyorum: Ben Allah'ım; benden başka ilah yoktur..."⁸⁶; "Şüphesiz ben bu kitapları okuyan biriyim ve ben kitaplardan okuduğum (yazılar)da şunu buluyorum: Şüphesiz malhame ve katil olacak..."⁸⁷; "Şüphesiz ben, Allah'ın indirdiği kitapların bazısında şunu buluyorum: Bir kul benden ancak farz kıldıklarımı eda etmekle kurtulabilir..."⁸⁸; "Yeryüzünde el-Kitab'ı veya kitapları benden daha iyi bilen kimsenin olmadığını ehl-i kitap bilir. Şüphesiz ben, [Ey Ömer,] senin vasfını ve senin bizi bu Deyr'den (ruhban evi) çıkaracağını (bu kitaplarda) buluyorum"⁸⁹; "Kitaplarda bulduğumuza göre âhir zamanda..."⁹⁰; Kitaplarda bulduğumuza göre, Allah'ın öyle kulları vardır ki..."⁹¹ "Kitapta bulduğumuza göre Allah şöyle der: Ey Âdemoğlu, sen bana kulluk ettiğin ve bana yöneldiğin sürece..."⁹²; "Haber aldığımızı veya kitapların

⁸³ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah İsbahânî (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* (I-X), Beyrut, 1967, IV, 26.

⁸⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, IV, 38.

⁸⁵ İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Yakîn*, thk. Yasin Muhammed es-Surs, Beyrut tsz. 44.

⁸⁶ İbn Batta, *İbâne*, IV, 213.

⁸⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 38.

⁸⁸ Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *ez-Zühed*, thk Ebû Temîm Yasir b. İbrahim, Kahire 1993, 33.

⁸⁹ el-Zeccâcî, Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî (öl. 337/948), *el-Emâlî*, thk. Abdusselâm Hârûn, Beyrut 1987, 39.

⁹⁰ Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs (öl. 204/819), *el-Müsned*, Beyrut 1980, 83.

⁹¹ el-Cüzcânî, Ebû Osman Saîd b. Mensûr (öl. 227/842), *et-Tefsîrû min Sünen* (I-V), thk. Sa'd b. Abdillâh, Riyad 1997, III, 830.

⁹² İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII, 184.

bazısında bulduğumuza göre Allah bir kula ilim vermez ki..."⁹³; Kitapların bazısında bulduğumuza göre hayânın bazısı zaaf, bazısı vakardır..."⁹⁴; "Biz Hz. Peygamber'in sıfatını kitapların bazısında (şöyle) buluyoruz: Onun ismi mütevekkildir..."⁹⁵; "Kadim kitaplarda bulduğumuza göre bu şehir (Oxyrhynchus - el-Bahnasa), esmer biri tarafından fethedilir..."⁹⁶; "Şüphesiz biz, kitapların bazısında şunu buluyoruz: İman açısından bu ümmetin en alt seviyede bulunanı..."⁹⁷; "Şüphesiz biz, kitapların bazısında şunu buluyoruz: Bir kula verilen ilim onu hidayete sevk ettiğinde, Allah ondan aklını alır."⁹⁸; "Şüphesiz, onun (toprak parçasının) sıfatını kitaplarda buluyoruz; orada cennetin ağaçları var..."⁹⁹; "Şüphesiz Kureş'i el-Kitab'ta (...) buluyoruz".¹⁰⁰

3. *Fî ba'di'l-Kütüb:*

Kitaplardan nakilde bulunan raviler nadiren kitap ismi vermekte; çoğunlukla "fî ba'di'l-kütüb = kitapların bazısında/bazı kitaplarda" ifadesini kullanmışlardır. Bu ifade bazen "önceki / ilk / münezzel / Allah'ın indirdiği" gibi sıfatlarla nispeten belirginleştirilmiştir. Bazı örnekler şöyledir:

"Bizim yanımızda Vehb gibi sizde bulunan kitapları okuyan biri var; onun kitaplardan bazısında okuduğuna göre gayri meşru çocuk

⁹³ Dârimî, *Sünen*, I, 320.

⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, IX, 64.

⁹⁵ Âcurî, *Şeria*, III, 1446-7.

⁹⁶ el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer (öl. 207/822), *Futûhü's-Şâm* (I-II), Beyrut 1997, II, 251.

⁹⁷ İbnü'l-Mübârek, *Zühâ*, I, 505.

⁹⁸ el-Havlânî, Ebu'l-Ali Abdülcebâr b. Abdillâh (öl. 370/980), *Târîhu Dâreyyâ*, Dimaşk 1950, 79.

⁹⁹ el-Misrî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (öl. 257/871), *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 1994, 183.

¹⁰⁰ es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (öl. 335/946), *Edebü'l-Kitâb*, Mısır 1922, 28.

..."¹⁰¹; "Kitapların bazısında şöyle anlatılır: İsa b. Meryem Yahya b. Zeke-riyya ile karşılaştı...";¹⁰² "Zemzem bazı kitaplarda şöyle yazılmıştır: Onun tadı...";¹⁰³ "Şit b. Âdem'in kitaplarından geçmiş ümmete ait bir kitapta yer almaktadır ki, Âdem (a.s.) şöyle dedi: Ey Rabbim, bana ölümü göster...";¹⁰⁴ "Bazı kitaplarda şöyle yazılmıştır: Allahu Teâlâ der ki, Ey bana sevgiyle yönelenler..."¹⁰⁵

4. An ba'di men/mimmen karae'l-kütüb

Kitaplardan nakledildiği söylenen bilgiler her zaman birinci ağızdan kitaplar okuyan kimselerden rivayet edilmemiştir; haber bazen kitaplar okuyan müphem birine isnad edilmiştir. Ravi bunu ifade etmek üzere "an ba'di men karae'l-kütüb = kitaplar okuyan bazı kimselerden rivayet edilmiştir..." veya "mimmen karae'l-kütüb = kitap okuyanlardan rivayet edilmiştir" gibi bir kalıp kullanmıştır. Bununla ilgili bazı örnekler şunlardır:

"Kitap okuyanların bazısından rivayet edildiğine göre, Zülkarneyn yeryüzünün doğusundan ve batısından dönüp Babil'e vardığında...";¹⁰⁶ "Kitap okuyanların bazısından rivayet edildiğine göre, Tevrat ehli şöyle iddia eder: Şuayb'ın ismi Tevrat'ta...";¹⁰⁷ "(İsmi meçhul olan)

¹⁰¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *el-Musannef* (I-XI), thk. Habîb Abdurrahman el-A'zamî, Beyrut 1983, VII, 455.

¹⁰² İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (öl. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd* (I-VIII), Beyrut 1983, VIII, 92.

¹⁰³ el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 31.

¹⁰⁴ Ebu'ş-Şeyh el-İsbahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (öl. 369/979), *Kitabu'l-Azame* (I-V) thk. Muhammed b. İdrîs el-Mübârekfûrî, Riyad, 1988, III, 942.

¹⁰⁵ Muhallis, *el-Muhallisiyyât*, III, 121.

¹⁰⁶ İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-İ'tibâr ve A'kâbü's-Sürûr ve'l-Ahzân*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Amman 1993, 79.

¹⁰⁷ es-Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (öl. 911/1505), *ed-Dürri'l-Mensûr* (I-VIII), Beyrut 1993, III, 500.

bu vezir, geçmiş kitapları, eskilerin haberlerini ve Danyal'ın melahimini okuyanlardan biriydi...";¹⁰⁸ "Kitaplar okuyanlardan biri olan Kürdûs b. Amr'den rivayet edildiğine göre, Allah'ın indirdiği kitaplardan birinde..."¹⁰⁹

İlgili Rivayetlerin Genel İçeriği

Kitaplarda bulunduğu veya kitaplar okuyan kimselerden alındığı söylenen rivayetler, içerik olarak en çok Tasavvufi konular şeklinde isimlendirilebileceğimiz alanda yoğunlaşmaktadır. Bu alan içinde özellikle Allah sevgisi, Allah ile yetinmek, Allah'a gönülden itaat ve teslimiyet, dünya hayatının aldaticılığı ve kötülüğü, ahiret hayatının üstünlüğü ve güzelliği, yoksulluğun yüceltilmesi gibi konulardan söz edilmektedir. Bu konular bazen açıklayıcı bilgi, bazen öğütler halindedir. Bilgi veya öğüt verilirken kimi zaman bir Peygamber'in dilinden, kimi zaman Allah'ın sözü veya bir kitabın ifadesi olarak verilmektedir.

Kıyamet alametleri, gelecekte ortaya çıkacak kargaşa ve fitneler, Mehdi, Deccal, cennet-cehennem gibi konular da üzerinde durduğumuz rivayetlerde sıkça rastladığımız konulardır. Aynı şekilde melekler, özellikle Mikail ve ölüm meleği, kitaplar okuyan kimselerin ağzından rivayet konusu edilmişlerdir.

Çokça söz edilen konu başlıklarından biri de Peygamberler ve geçmiş ümmetler hakkında haberlerdir. Bu alanda en çok ismi geçenler Hz. Adem, Hz. Musa, Hz. Şit, Hz. Davut, Hz. İsa peygamberlerdir. Kitap isimlerinden en çok Tevrat, İncil, Zebur ve Danyal'ın kitabının adı geç-

¹⁰⁸ Vâkidî, *Futûhu's-Şâm*, II, 91.

¹⁰⁹ İbn Ca'd, Ali el-Cevherî el-Bağdâdî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990, 28; İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Evliyâ*, thk. Muhammed es-Saîd Zağlul, Beyrut 1992, 21.

mekte; fakat çoğunlukla kitap adı verilmeyip sadece 'kitaplar' veya müphem şekilde tanımlayıcı sıfatlarla birlikte 'önceki/bazı/münezzel kitaplar' açıklaması yapılmaktadır.

Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kitaplarda müjdelenmiş olduğu konusu, kitaplar okumuş farklı kimselerin dilinden, farklı yer ve zamanlarda defalarca dile getirilmiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in sertliği vb. özelliklerinin çeşitli kitaplarda yer aldığı nakledilmiştir.

Kâbe, Zemzem, herhangi bir yer veya bir nesneye ait birtakım özelliklerin kitaplarda yer aldığını belirten veya onların çeşitli vasıflarını anlatan alıntılar da incelediğimiz rivayetlerde bulunan mevzulardır.

Sonuç

Kavramlar tarih boyunca, zamanın şartlarına göre farklı anlamlar yüklenerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Reinhart Koselleck'in siyasi kavramlar üzerinde çalıştığı bu konuyu, siyasi olmayan fakat İslam toplumunu ve edebiyatını derinden etkileyen 'israiliyat' kavramının arka planında yer alan el-kütüb kavramı üzerinde uygulamaya çalıştık.

Tottoli, israiliyat kavramının ortaya çıkışı ve dönem içinde kazandığı anlamlar üzerine bir çalışma yapmış ve bu kavramın başlangıcını, daha önceki çalışmalardan da esinlenerek Mes'ûdî ile başlatmıştır. Ondan önce, benzer anlamlara gelen el-kütüb kavramı kullanılmaktaydı. Burada dikkatimizi çeken konu, İslam öncesi dönemden tabiûn ve sonrası dönemlere kadar el-kütüb kavramının geçirdiği gelişim/dönüşümler olmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bulgulara göre el-kütüb kavramının tarih yolculuğunun, aşağıda özetlenen süreçlerden geçtiğini düşünmekteyiz.

İslam öncesinde Mekke ve civarında el-kütüb kelimesi Tevrat ve kısmen İncil anlamına gelmekteydi. Genel olarak halk, Tevrat ve İncil'i ismen belki biliyorlardı ama içerikleri hakkında ayrıntılı bilgileri yoktu. Civar bölgede yaşayan Yahudiler içinde Tevrat'ı bilen az sayıda din bilginlerin yanında, Arapların içinde Hıristiyanlık zaviyesinden Tevrat ve İncil'i okumuş olan birkaç kişi bulunmaktaydı.

İslam'ın gelişiyile birlikte, Kur'an'dan önceki kitaplara yer yer atıflar bulunduğundan bu kitaplara ilgi doğdu. Ashaptan bazıları bu kitaplardan bazı alıntılar yapmaya merak duydular ancak Hz. Peygamber kesin bir biçimde bunu engelledi. Bu nedenle kitaplar Hz. Peygamber'in vefatına kadar Müslümanlar için meçhul kalmaya devam etti.

Sahabe döneminde Yahudi veya Hıristiyanlıktan İslam'a dönen din bilginlerinin kitaplardan naklettiklerini söyledikleri bilgiler Müslümanların ilgisini çekti. Bunun nedeni, mühtedi din bilginlerinden duydukları sözlerin, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kitaplarda bahsedilmesi gibi İslam inançlarını destekleyici şeyler olmasının yanında, önceki peygamberler, gelecekle ilgili haberler, kıyamet alametleri, cennet, cehennem gibi halkın her zaman en çok merak ettiği konularla ilgili esrarlı, abartılı ve detaylı nakiller içermesiydi. Abdullah b. Amr'ın da içinde bulunduğu birkaç sahabe, yalnızca mühtedi din bilginlerinden duyduklarıyla yetinmemiş kendisi de bazı kitapları okumuş ve çevresindeki insanlara bunlardan nakiller yapmıştı. Bu çalışmalar Müslüman zihinlerde el-kütüb kelimesinin yer etmesine neden oldu.

Tabiûn döneminde el-kütüb incelemeleri çoğaldı. Özellikle Hıristiyan kutsal kitaplar dizininin ve dinî kitaplarından alıntılarla oluşturulmuş sistematik eserler yazıldı. Bu kitapların kaynağı genel itibarıyla

“el-kütüb” idi. Başlangıçta Tevrat ve kısmen İncil anlamına gelen el-kütüb kavramı genişlemiş, Hıristiyan kutsal kitaplar zinciri, bu kitaplar üzerine yapılan çalışmalar ve hatta daha yoğunluklu olmak üzere edebî-menkıbevi dinî kitapların tümünü içine almıştı. Buna ilaveten ‘kitaplar okumuş’ kimselerden duyulan nakiller de el-kütüb bilgileri çerçevesine dahil edilmişti. Daha sonraki dönemlerde el-kütüb kavramı daha da genişledi ve tabiûn döneminden itibaren Hıristiyan dinî kitaplarına dayanılarak yazılan tarih, tefsir ve zühd kitaplarını da içine aldı. Tarihsel süreç içinde kitaplardan yapılan nakiller, karşıt bir hareketi de doğurmuştu. Yabancı dinlerin dinî kitaplarına karşı sahabe döneminden itibaren başlayan muhalefet, etkisini gittikçe arttırdı. Hicrî dördüncü asırdan itibaren bu kitaplardan yapılan nakiller iyice azalıp kayboldu. Yabancı dinlere ait kitaplardan yapılan nakiller durmuştu ama İslam literatürüne girmiş olan yabancı nakiller kitaptan kitaba nakledilmeye devam ediyordu. Bu aşamada el-kütüb kavramı, kullanıma elverişsiz hâle geldiğinden yerini yavaş yavaş israiliyat kavramına bıraktı.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî (öl. 211/826), *el-Musannef* (I-XI), thk. Habîb Abdurrahman el-A’zamî, Beyrut 1983; Tefsir (I-III), thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Beyrut 1998.
- el-Âcurî, Ebû Bekr Muhammed ibnu’l-Huseyn (öl. 360/971), *eş-Şeria* (I-V), thk. Abdullah b.Ömer b. Süleyman ed-Demîcî, Riyad 1999.
- el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emîn el-Bâbânî (öl. 1399/1979), *Hedyyetü’l-Ârifin Esmâü’l-Müellifin ve Âsârü’l-Müellifin* (I-II), İstanbul 1951.

- el-Becelî, Ebu’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed (öl. 414/1023), *el-Fevâid* (I-II), Riyad 1991.
- el-Beydâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (öl. 685/1189), *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* (I-V) Beyrut 1997.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed ibnu’l-Huseyn (öl. 458/1065), *Şu’abü’l-Îmân* (I-X) thk. Ebû Muhammed Hacer Zağlul, Beyrut 1990.
- el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Heyet, Medine 2009.
- Bilmez, Bülent, “Begriffsgeschichte’nin Babası Reinhart Koselleck ve Tarihbiliminde Yenilik Arayışları”, *Tarih ve Toplum*, İstanbul 2006, c. 4, Güz, ss. 9-44.
- Bozkurt, Nebi, “Kitap”, *DİA*, XXVI, 120-121.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim (öl. 256/869), *el-Câmiu’l-Müsnedü’s-Sahîh* (I-IX), thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır en-Nâsır, Beyrut 2001.
- el-Cerrâr, Nebîl Sa’düddîn Selîm, *el-Îmâ ila Zevâidi’l-Emâlî ve’l-Eczâ* (I-VII), Riyad 2007.
- Cevâd Ali (öl. 1408/1987), *el-Mufasssal fî Tarîhi’l-Arab Kable’l-İslâm* (I-XX), XV, 319.
- el-Cüzcânî, Ebû Osman Saîd b. Mensûr (öl. 227/842), *et-Tefsîrû min Sünen* (I-V), thk. Sa’d b. Abdillâh, Riyad 1997, III, 830.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdurrahman es-Semerkindî (öl. 255/869), *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (I-IV) Riyad 2000.

- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *Sünen* (I-IV), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995; ez-Zühhd thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim, Kahire 1993.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah İsbahânî (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfîyâ* (I-X), Beyrut, 1967.
- Ebu'ş-Şeyh el-İsbahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (öl. 369/979), *Kitabu'l-Azame* (I-V) thk. Muhammed b. İdrîs el-Mübârefkûrî, Riyad, 1988.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili* (I-IX), İstanbul 1971.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı* (I-III), çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul 1999.
- el-Ezrakî Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (öl. 250/864), *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdullah (I-II), 2003.
- el-Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (öl. 272/885), *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehri ve Hadisih* (I-VI), thk. Abdülmelik Abdullah Dehîş, Beyrut 1993.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", *DİA*, I, 135.
- Güner, Osman, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Ankara 1997.
- el-Hâkim, Ebû Abdullah en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn* (I-IV), thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn Müratteben ala Hurûfi'l-Mu'cem*, (I-IV), thk. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut 2003.
- el-Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer (öl. 327/939), *Hevâtifu'l-Cinân*, thk. İbrahim Salih, 2001.

- el-Hatî, Ebu’l-Kâsım, İshâk b. İbrahim b. Sinîn (öl. 283/896), *Kitâbü’l-Dîbâc*, thk. İbrahim Salih, 1994.
- el-Havlânî, Ebu’l-Ali Abdulcebbâr b. Abdillâh (öl. 370/980), *Târîhu Dâreyyâ*, Dimaşk 1950.
- el-Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir (öl. 807/1404), *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid* (I-X), Beyrut 1992.
- Hıdır, Özcan, “Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi İddiası, Hadis Tetkikleri Dergisi”, İstanbul 2005, c. III, sy. 1, ss. 7-37.
- Horovitz, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara 2002.
- el-Huttelî, Ebû İshâk İbrahim b. Abdullâh (öl. 270/883), *Muhabbetullah* thk. Adil b. İbn Abdüşşakûr, Riyad 2003.
- İbn Abdî Rabbih, Ebû Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (öl. 328/940), *el-İkdü’l-Ferîd* (I-VIII), Beyrut 1983.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed el-Ukberî (öl. 387/997), *el-İbânetü’l-Kübrâ* (I-IX), thk. Osman Abdullâh Adem el-Etyûbî, Riyad 1994.
- İbn Ca’d, Ali el-Cevherî el-Bağdâdî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed (öl. 235/849), *el-Musannef* (I-XV), thk. Abdulhalik el-Afganî, Karaçi 1987, VI, 318.
- İbn Ebî’l-Dünya, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Cû’*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut 1997; *el-Yakîn*, thk. Yasin Muhammed es-Surs, Beyrut tsz. ; *el-İ’tibâr ve A’kâbü’s-Sürûr ve’l-Ahzân*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Amman 1993; *el-Evliyâ*, thk. Muhammed es-Saîd Zağlul, Beyrut 1992.

- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *Müsned* (I-L), thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri, Beyrut 2001.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisanü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993.
- İbn Şebbe, Ömer b. Ubeyde (öl. 262/876), *Tarîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde 1979.
- İbn Vehb, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 197/813), *el-Câmî fi'l-Hadîs*, Riyad 1995.
- İbnü'l Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd veyelîhi Kitâbü'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kustantinî (öl. 1067/1656), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (I-II), Beyrut 1992.
- el-Kettâni, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebîr (öl. 1382/1962), *et-Terâtibu'l-İdâriyye* (I-II), thk. Abdullâh el-Halidî, Beyrut 1927, II, 281.
- Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi*, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2009.
- Krenkow, F, "Kitap", İA. VI, 829.
- Kut, Günay, "Acâibu'l-Mahlûkât" DİA, I, 315-317.
- Kuzudişli, Ali, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giriş: İbn Sayyad ile İlgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2009, c. VII, sy. 2, ss. 85-128.
- Lehman, Hartmut and Richter, Melvin, *The Meaninig of Historical Terms and Concepts New Studies on Begriffsgeschichte*, Washington 1996.

- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen İbnu'l-Huseyn (öl. 346/957), *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher* (I-II) thk. Muhammed Muhyiddîn el-Hamîd, Beyrut 1973.
- el-Mısırî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (öl. 257/871), *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire 1994.
- el-Muhallîs, Ebû Tahir Muhammed b. Abdirrahman el-Bağdâdî (öl. 393/1003), *el-Muhallisiyyât* (I-IV), thk. Nebîl Sa'duddîn el-Cerâr, Katar 2008.
- Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî (öl. 150/167), *Tefsir*, thk. Abdullâh Mahmud Şahhate, (I-V), Beyrut 2002.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, (öl. 303/ 915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* (I-X), thk. Hasan Abdülmün'im, Beyrut 2001.
- Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, Ebû Abdillâh (öl. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten* (I-II), thk. Semîr Emîn ez-Züheyri, Kahire 1991.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed (öl. 427/1035), *el-Kesf ve'l-Beyân an Tefsîri Âyi'l-Kur'an* (I-X), thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut 2002.
- es-Saâlibî, Abdümelik b. Muhammed b. İsmail (öl. 429/1037), *Fıkhü'l-Lüga ve Sirru'l-Arabiyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Kahire 2002.
- es-Selefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (öl. 576/1180) , *et-Tâsi' mine'l-Meşîhâti'l-Bağdâdiyye*, ysz. 2004.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys b. Muhammed (öl. 373/983), *Bahru'l-Ulûm* (I-III), thk. Mahmûd Mataracî, Beyrut tsz.
- es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (öl. 335/946), *Edebü'l-Kitâb*, Mısır 1922.

- es-Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (öl. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr (I-VIII)*, Beyrut 1993.
- eş-Şafî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs (öl. 204/819), *el-Müsned*, Beyrut 1980.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (öl. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr (I-XXV)*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Mısır1994.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân (I-XXIV)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 2000
- Toprak, Mehmet Sait, "İslami Gelenekte Kitabet Aleyhtarlığının Yahudi Menşei İddiası, Dr. M. Sait Toprak, *D.E.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2007, sy. XXV, , ss. 147-175.
- Tottoli, Roberto, "İslâmî Literatürde İsrâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marife*, Konya 2010, c. X, sy. 2, ss. 201-215.
- Türk, Nurdoğan, *Kur'an'da Kitap Kavramı* (basılmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 134-136.
- Üzüm, İlyas, "Kitap", *DİA*. XXVI, 121-122.
- el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer (öl. 207/822), *Futûhü's-Şâm (I-II)*, Beyrut 1997.
- ez-Zeccâcî, Abdurrahman b. İshâk el-Bağdâdî (öl. 337/948), *el-Emâlî*, thk. Abdusselâm Hârûn, Beyrut 1987.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr (öl. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl (I-IV)*, Beyrut 1986.